

УДК 373.5.016:908:616.614

**ZEMSTVO SCHOOL AS A CENTER FOR LOCAL STUDIES WORK:
HISTORICAL AND PEDAGOGICAL ANALYSIS**

**ЗЕМСЬКА ШКОЛА ЯК ОСЕРЕДОК КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ:
ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АНАЛІЗ**

Ірина Ніконова

здобувачка третього (освітньо-наукового)
рівня вищої освіти спеціальності
011 Освітні, педагогічні науки
E-mail: nikonovairyna1981@gmail.com
ORCID 0000-0002-6911-9435
ДВНЗ «Донбаський державний
педагогічний університет», Україна

Iryna Nikonova

third (educational and scientific)
level of higher education Specialty
011 Educational, Pedagogical Sciences
E-mail: nikonovairyna1981@gmail.com
ORCID 0000-0002-6911-9435
SHEI "Donbas State Pedagogical
University", Ukraine

ABSTRACT

The article deals with the problem of a historical and pedagogical analysis of the activities of zemstvo schools of Left-Bank Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries as centers of local studies work. Based on archival materials, zemstvo reports, pedagogical periodicals and memoir sources, the forms and content of local studies activity in the school environment are determined. They are excursions, organization of school museums, folklore and natural history clubs, ethnographic observations. Particular attention is paid to pedagogical initiatives that contributed to the formation of students' interest in the history and culture of their native land, as well as methods of involving them into research activities. The role of teachers as initiators of local studies practice and mediators between the school, community and cultural environment is highlighted. It is substantiated that local studies in the zemstvo school acted both as an educational component and as a means of forming local identity, patriotism and historical consciousness. The socio-cultural context of the development of local studies practices is considered, in particular the influence of the educational traditions of the folk school on the school environment. Emphasis is placed on the relevance of studying the experience of zemstvo schools in the context of modern Ukrainian education, which seeks to integrate regional content into the educational process in accordance with the Concept of the New Ukrainian School, with the aim of developing an active citizen and preserving cultural heritage. It is established that local studies activities in Left-Bank Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries indicate the gradual institutionalization of this direction in folk education, in particular through the network of zemstvo schools, where the first models of extracurricular work with students were formed, which included ethnographic expeditions, collecting folklore, and creating school museums and herbaria as tools for learning about their native land.

Key words: zemstvo era, zemstvo school, Left-Bank Ukraine, public education, extracurricular activities, local studies teacher, school local studies, school museum work.

Актуальність теми. В умовах оновлення змісту освіти в Україні,

реалізації Концепції «Нова українська школа» акцентовано увагу на формуванні в учнів громадянської відповідальності, духовно-культурної ідентичності та любові до «малої батьківщини». Закон України «Про освіту» (2017) і Державний стандарт базової середньої освіти (2020) наголошують на важливості виховання патріотизму, поваги до історії й культури свого краю, розуміння себе як частини локальної спільноти, що формує національну єдність. Одним із напрямів реалізації цих принципів є впровадження краєзнавчого компонента в освітній процес, зокрема через інтегроване навчання, проєктну діяльність, позакласну активність. Відтак постає необхідність звернутись до історичного досвіду, який уже доводив свою ефективність у формуванні локальної свідомості.

Сучасні трансформації української освіти, зокрема: децентралізація, гуманітарна реформа, упровадження НУШ – актуалізують необхідність повернення до краєзнавчого компонента як важливого інструмента формування громадянської, культурної та національної ідентичності учнів. У такий спосіб вивчення історичного досвіду краєзнавчої діяльності в школах Лівобережної України в епоху земств – це не лише погляд у минуле, а й відповідь на виклики сучасної школи, орієнтованої на підтримку національної самобутності, гідності та громадянської зрілості молодого покоління (Ладиченко, 2003).

З набуттям незалежності України зріс інтерес до історії народної школи, земського вчителства та шкільного краєзнавства, що сприяло переосмисленню педагогічних ідей крізь призму національної ідентичності. У наш час, коли українське суспільство переживає повномасштабну війну, інформаційну агресію, духовну кризу та водночас підйом національного самоусвідомлення, вважаємо за доцільне звернутися до досвіду земської школи другої половини ХІХ – початку ХХ століття на території Лівобережної України.

Зазначимо, що краєзнавчий рух у земських школах досліджуваного періоду отримав особливий розвиток завдяки активній участі місцевої інтелігенції, педагогів та громадських діячів, адже саме тут однією з форм такої освітньої моделі стали земські школи, які діяли на території Лівобережної України. У нашому дослідженні під територією Лівобережна Україна ми розглядаємо історико-географічний регіон України, розташований на лівому березі Дніпра, який упродовж різних етапів історії мав специфічний адміністративний, політичний та культурний статус. У другій половині ХІХ – на початку ХХ століття Лівобережжя входило до складу Російської імперії та охоплювало переважно території таких губерній: Чернігівська губернія (центри: Чернігів, Ніжин, Прилуки), Полтавська губернія (центр – Полтава), Харківська губернія (центр – Харків), частково Київська губернія (лівобережні райони), окремі райони сучасної Сумської, Луганської, Донецької областей, які в ті часи входили до Харківської та частково Катеринославської губерній (Яцик & Степанюк, 2022).

У другій половині ХІХ – на початку ХХ століття на території Лівобережної України активно розвивається система народної освіти, важливою складовою якої стали земські школи. Унікальність земської школи полягала не лише в її доступності для широких верств сільського населення, а й у реалізації освітньої, культурної та краєзнавчо-просвітницької функцій. У контексті становлення національної ідентичності інтерес до рідного краю – його історії, природи, побуту – ставав дедалі важливішим як складова освітнього процесу.

Земські школи були осередками шкільного краєзнавства, де вчителі-ентузіасти розробляли й упроваджували екскурсійні маршрути, створювали мінімузеї, гербарії, збирали усну народну творчість, а також залучали учнів до вивчення природи й історії місцевості. В умовах обмеженості національної освіти краєзнавство виконувало альтернативну роль – формувало в дітей свідоме ставлення до культурного й природного середовища, сприяло розвитку локальної пам'яті (Трухан, 2011).

Земська школа другої половини XIX – початку XX століття на Лівобережній Україні відігравала не лише роль базової освітньої інституції, а й стала центром культурно-просвітницького життя сільських громад, де краєзнавство постало як природний і педагогічно виправданий інструмент формування зв'язку учнів із рідною місцевістю. Незважаючи на обмеження імперської російської освітньої політики, саме в цих школах зароджувалися форми шкільного краєзнавства, що включали екскурсії, роботу з природними об'єктами, історичними пам'ятками, створення шкільних музеїв, а також залучення учнів до фіксації місцевих традицій, фольклору й мови.

Актуальність теми зумовлена необхідністю переосмислення історичного досвіду краєзнавчої діяльності в освіті у світлі сучасних викликів, пов'язаних із розвитком регіональної ідентичності, національного відродження та інтеграції локального компонента в зміст шкільної освіти. У новітніх педагогічних дослідженнях дедалі більше уваги приділяється виховному потенціалу шкільного краєзнавства, що додає цінності вивченню історичного спадку земської школи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розвитку земських шкіл як осередків краєзнавчої роботи активно висвітлюється в історико-педагогічній науці, проте дослідження мають переважно фрагментарний характер. Комплексне осмислення ролі шкільного краєзнавства в системі народної освіти Лівобережної України другої половини XIX – початку XX століття залишається недостатньо розробленим. Проблематика краєзнавчої діяльності в системі народної освіти другої половини XIX – початку XX століття привертала увагу як істориків освіти, так і дослідників педагогічної думки. Однак питання земської школи як осередку шкільного краєзнавства залишалося здебільшого фрагментарно висвітленим, зосередженим на загальних питаннях організації освітнього процесу.

У дореволюційний період перші спроби обґрунтування краєзнавства як важливого чинника шкільної освіти належать таким ученим: К. Ушинському (ідеї народності освіти, опора на рідне середовище в навчанні), П. Житецькому (значення рідної мови і фольклору у вихованні учнів), О. Кониському (пропаганда вивчення місцевої історії та звичаїв у школах) (Драчук та ін., 2016). Питання ролі рідного краю в навчанні піднімали такі науковці: П. Чубинський, який указував на виховний потенціал етнографії в народній школі; С. Русова, яка закликала орієнтувати освітній процес на «духовний світ дитини», що пов'язаний із місцевою культурою (Русова, 1923).

У педагогічній періодиці («Педагогический вестник», «Учительская газета») фіксувалися напрацювання вчителів щодо організації шкільних екскурсій, музейної справи, роботи з фольклорними матеріалами, однак тоді краєзнавча діяльність ще не була як окрема наукова категорія (Звіти

Полтавського губернського земства про стан народної освіти, 1886–1912; Учительська газета, 1870–1917).

На початку XX століття в межах національно-визвольного руху краєзнавство починає розглядатися як складова формування національної свідомості: І. Стещенко, О. Степовий, К. Поліщук відстоювали необхідність вивчення історії й природи рідного краю в шкільних програмах (Березівська, 2009). У період доби УНР і перших років радянської влади питання шкільного краєзнавства знайшло певне методичне оформлення завдяки працям: С. Русової («Національна школа», «Дитячий світ»), М. Грушевського, І. Огієнка, які акцентували на інтеграції рідного краю в освіту як засобу патріотичного виховання (Драчук та ін., 2016; Русова, 1923). У радянський період (1920–1930-ті рр.) важливий внесок у збереження краєзнавчих традицій в освіті зробили такі дослідники: В. Кравченко (історія народної освіти), А. Синиця (шкільне музейництво), М. Ярмаченко (розвиток шкільного краєзнавства як форми дослідницької діяльності учнів) (Яцик & Степанюк, 2022).

Під час незалежної України, починаючи з 1991 року, проблема шкільного краєзнавства отримала новий імпульс. Серед сучасних дослідників можна виділити таких: Ю. Драчук, Є. Снітко, Є. Завгородній & Л. Сав'юк (Драчук та ін., 2016), О. Сухомлинська (1999), Л. Березівська (2009), Т. Ладиченко (2003), Г. Трухан (2011), Н. Дем'яненко (2010), В. Огнев'юк (2016) та інші. Так, О. Сухомлинська (1999) аналізує еволюцію української педагогічної думки, гуманістичні ідеї народної школи, робить акцент на «місцевий світ» як базу виховання. Л. Березівська (2009), досліджуючи освітню політику XIX–XX ст., акцентує увагу на регіоналізації освіти та ролі земських шкіл. Т. Ладиченко (2003) спеціалізується на краєзнавчому компоненті в освіті, шкільному музейництві, позакласній краєзнавчій роботі, докладно аналізує краєзнавчу компоненту у вітчизняній освіті XIX–XX ст., указуючи на важливість шкільного музейництва, екскурсій і гурткової роботи як основних форм локального пізнання. В. Огнев'юк (2016) досліджує вивчення регіональної ідентичності в умовах сучасної школи. Г. Трухан (2011) і Н. Дем'яненко (2010) здійснюють джерелознавчі дослідження земських архівів і педагогічної преси кінця XIX ст.

У такий спосіб історіографія питання демонструє наявність напрацювань у сфері загальної історії освіти, однак спеціальне комплексне дослідження шкільного краєзнавства в контексті земської школи Лівобережжя наразі залишається необхідним і актуальним. Незважаючи на наявність окремих досліджень (зокрема, Н. Дем'яненко, О. Сухомлинської, Т. Ладиченко, В. Огнев'юк та ін.), історіографія розвитку історичного краєзнавства на Лівобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX століття досі не охоплює цілісної картини педагогічної практики того часу.

Формулювання цілей (мета) статті, постановка завдання. Мета дослідження – ґрунтовне вивчення краєзнавчої складової діяльності земських шкіл саме як системного явища.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Перші ознаки краєзнавчої діяльності в школах Лівобережної України з'являються в другій половині XIX ст. в педагогічній періодиці та земських звітах. Земська діяльність була невід'ємною частиною соціальної модернізації імперії: земства розглядали освіту як основу

для формування громадянської свідомості та розвитку культури села. У цьому процесі особливо виділяється роль М. Корфа (1803–1864) – реформатора освіти, попечителя Одеського і Київського навчальних округів. Саме він запровадив першу модель земської народної школи, розробив прикладний навчальний план, де важливе місце займало вивчення природи, побуту та господарства місцевого середовища. Його ідеї про необхідність залучення дітей до пізнання рідної місцевості через спостереження, екскурсії і практичну діяльність стали основою майбутньої краєзнавчої роботи в земських школах (Корф, 1866). У середині 1860-х років педагог реалізував модель сільської школи у своїх маєтках у Херсонській губернії, зокрема в с. Нескучне (нині – Донецька область). Він започаткував систему освіти, яка стала прикладом для земських шкіл: сільська трирічна школа з продуманою навчальною програмою, методичними матеріалами та підготовкою вчителів. М. Корф створив посібник «Книга для читання в сільських школах Южной России» (1866), який був укладений з урахуванням особливостей життя селян та природи Південної України. У ньому широко представлені краєзнавчі тексти, етнографічні описи, природознавчі замітки, які стимулювали учнів до пізнання рідного краю. Це була перша в Російській імперії системна спроба поєднати шкільне навчання з краєзнавчим змістом. Учений також наголошував на важливості «навчання на основі досвіду», спостережень за природою та господарством, тобто на основі локального контексту. Він запроваджував екскурсії, натурне спостереження, колективну працю, що пізніше стали складовими краєзнавчої роботи в земських школах, вважаючи, що вчитель повинен бути «місцевим лідером», який не лише навчає, але й знайомий з місцевою культурою, традиціями та може передавати ці знання дітям. У своїх інструкціях до вчителів він пропонував організовувати «заняття на місцевому матеріалі», що було фактично ранньою формою шкільного краєзнавства.

Ідеї М. Корфа були сприйняті і впроваджені в шкільну практику Чернігівської, Полтавської, Харківської губерній; вони стали основою освітньої політики земств у регіоні. «Модель Корфа» активно цитувалась у земських звітах, педагогічній пресі кінця XIX ст., була адаптована до різних етнографічних регіонів. У такий спосіб великий педагог і новатор заклав підвалини освітньо-краєзнавчої діяльності в сільських школах, що стало основною лінією розвитку народної освіти в Лівобережній Україні другої половини XIX – початку XX століття.

Поступово, формуючи освітню функцію на місцях, земські школи стали не лише осередками початкового навчання, а й важливими центрами культурно-просвітницької діяльності, що закономірно зумовило звернення до краєзнавства як ефективного засобу інтеграції місцевого змісту в освітній процес. Перші згадки про краєзнавчу діяльність у школах Лівобережної України з'являються в другій половині XIX ст. в педагогічній пресі та земських звітах. У цих матеріалах міститься опис практики шкільних екскурсій, шкільних музеїв, позакласної природознавчої роботи, однак краєзнавство ще не було виокремлене в наукову категорію.

Земська діяльність у соціальній та духовній сферах суспільства була невід'ємною частиною модернізації країни. Серцевиною цього процесу, на думку земських діячів, стала освіта та створення осередків культури в селах,

покликаних пробудити в людях спрагу до знань, сформувати повагу до навчання та долучити їх до інтелектуального життя. Ця робота мала на меті зблизити культурні світи вищих та нижчих верств, оновити побут і світогляд селянства, розпалити в їхніх серцях любов до рідної землі, до її історії та самобутньої культури (Березівська, 2009). Саме тому природною була особлива увага земств до початкової народної освіти як міцного фундаменту для подальшої просвітницької роботи на селі, яке довгий час було відірване від міської культури. З любов'ю до рідного краю, до його майбутнього, земці бачили в освіченій людині свідомого громадянина, здатного примножувати багатство та славу своєї землі. Школа, на думку земських гласних, як центральна ланка освітньої системи стала основою для культурного становлення людини, формувала культуру навчання, розкриваючи перед сільськими дітьми красу навколишнього світу, велич історії рідного краю та цінність народних традицій, щоб любов до Батьківщини проросла в їхніх душах міцним корінням (Ладиченко, 2003).

Діяльність земств – це ціла епоха (від 1864 року), що стала періодом важливих змін у соціальній і культурній сферах, зокрема в системі народної освіти. Саме земства взяли на себе відповідальність за створення та утримання початкових шкіл, бібліотек, культурних закладів у сільській місцевості. У дослідженні ми зосередимося саме на ролі земств у створенні і підтримці земської школи (народної). Земська школа – тип початкового (рідше середнього) народного навчального закладу, створеного та утримуваного земствами. Основною метою було надання доступної початкової освіти сільському населенню. Її особливість полягала в більш гнучких освітніх програмах і наближенні навчального змісту до життя місцевої громади. Діяльність земських установ у народній освіті фактично розпочалася з ухвалення «Положення про початкові народні училища» 14 липня 1864 року, яке змінило систему управління початковою освітою в країні, даючи змогу з любов'ю та турботою формувати майбутнє покоління патріотів.

Так, Харківське губернське зібрання у вересні 1865 року порушило питання про розширення навчальної програми початкових шкіл. Пропонувалося, щоб уже з першого року навчання, окрім обов'язкових предметів (Закону Божого, чотирьох дій арифметики, чистописання, російської мови та церковнослов'янської грамоти), були введені і такі дисципліни, як-от: історія, географія та народознавство. Ці предмети на той час вивчалися лише на другій ступені початкової освіти впродовж 4-го та 5-го років навчання (Звіти Полтавського губернського земства про стан народної освіти, 1886–1912). Згідно з вимогами часу, у лютому 1897 року, Міністерство народної освіти затвердило «Примірну програму предметів, що викладаються в народних училищах відомства Міністерства народної освіти», де визначалися нові принципи початкового навчання, а саме: свідомість, послідовність та міцність запам'ятовування (Драчук та ін., 2016).

Земські школи ділилися на: 1) початкові земські школи – однокласні школи, 1-річні навчальні заклади з програмою елементарної грамотності, арифметики, релігії, природознавства й початкової географії; 2) середні (двокласні) земські школи – розширена програма з історією, географією рідного краю, елементами природничих наук та народознавства (Яцик & Степанюк,

2022). У земських початкових школах учні зазвичай навчалися 3–4 роки залежно від типу навчального закладу та конкретного регіону. Стандартною вважалася тривалість у 3 роки для однокласних шкіл, які становили переважну більшість на території Лівобережної України. Проте в деяких повітах відкривали двокласні школи, де термін навчання подовжувався до 4 або 5 років, із розширеним курсом навчання. Наприклад, Чернігівська губернія: за даними земських звітів 1880–1890-х рр., у Чернігівському та Сосницькому повітах функціонували однокласні земські школи з 3-річним курсом навчання, де учні опановували початкове читання, письмо, арифметику та основи Закону Божого. У більш розвинених селах на початку XX ст. відкривались двокласні школи, де учнів навчали до 5 років із викладанням географії, природознавства, початків історії, а також занять із практичної гігієни й ручної праці. Харківська губернія: у Валківському та Богодухівському повітах діяли 3-річні земські школи, а при великих волосних центрах – розширені школи з 4-річним навчанням, які забезпечували підготовку до вступу в міські ремісничі чи педагогічні училища.

У Полтавській губернії активно підтримували розвиток вищих початкових шкіл (із розширеним 4–5-річним навчанням), особливо в Лубенському та Зіньківському повітах. У цих школах уже впроваджували елементи природничо-краєзнавчих дисциплін: учні проводили польові спостереження, екскурсії, вивчали побут місцевого населення. Загалом тривалість навчання в земських школах визначалася ресурсами земства, потребами громади та ініціативністю вчителя (Огнев'юк, 2016).

У досліджуваній період відбувається активний розвиток краєзнавчої роботи в земських школах. Шкільне краєзнавство являло собою освітню діяльність у закладах загальної середньої освіти, що була спрямована на вивчення учнями природи, історії, культури, побуту та соціального життя свого регіону з метою формування локальної ідентичності, патріотизму та пізнавальної активності. Завдяки відносній автономії земські школи активно інтегрували елементи краєзнавства в освітній процес. Основними формами краєзнавчої діяльності стали такі:

- екскурсії в природу та до історичних пам'яток місцевості;
- створення шкільних музеїв (музеї природи, побуту, історії);
- робота краєзнавчих гуртків (фольклорних, природничих, історичних);
- фольклорно-етнографічні дослідження (збирання народних пісень, казок, легенд; складання локальних описів природи, хронік села або міста; робота з місцевими картами, планами, топографічними матеріалами).

Важливим завданням краєзнавчої діяльності було формування в дітей почуття належності до своєї «малої Батьківщини», гордості за рідний край, що закладало основи патріотичної свідомості.

На основі аналізу науково-педагогічної літератури можемо констатувати, що в земських школах формується новий учитель-краєзнавець. У земській школі вчитель був не лише викладачем, а й організатором громадського та культурного життя. Завдяки своїй енергії та авторитету вчителі ставали ініціаторами створення перших краєзнавчих гуртків серед учнів; організації пошукових експедицій; відкриття шкільних бібліотек із краєзнавчим змістом; видання невеликих шкільних літописів. Видатними прикладами такої діяльності були вчителі Лівобережної України, які, за підтримки земських управ, активно

співпрацювали з місцевими архівами, історичними товариствами, природничими музеями. Можна назвати цілу плеяду видатних діячів, які зробили внесок у розвиток шкільного краєзнавства. Особливо значний внесок зробили: М. Корф – автор «Книга для чтения в сельских школах Южной России» (1866), де вперше систематично представлено краєзнавчі матеріали для учнів; П. Житецький, С. Русова, І. Стещенко – просвітителі, які пропагували інтеграцію місцевого змісту в шкільні програми (Березівська, 2009); М. Біляшівський – ініціатор створення шкільних музеїв на Полтавщині й Чернігівщині; П. Єфименко, О. Лазаревський – організатори локальних дослідницьких експедицій за участю вчителів і учнів (Трухан, 2011). Їхня діяльність сприяла тому, що шкільне краєзнавство набуло методичного оформлення, а земська школа стала справжньою школою громадянськості.

Уважаємо, що краєзнавство в земських школах досліджуваного регіону було педагогічним засобом для розвитку критичного мислення, спостережливості, пізнавальної активності учнів; інструментом виховання любові до рідного краю через практичне пізнання середовища; методом культурної самоідентифікації в умовах імперської русифікації; формою захисту локальної пам'яті й підтримки національної свідомості. У кінці XIX – початку XX століття краєзнавча діяльність у земських школах поступово переходила у формалізовані позакласні заходи, а після 1917 року стала важливою складовою національного виховання (Корф, 1866). У своїх виступах і публікаціях С. Русова, І. Стещенко, О. Кониський, П. Житецький наполягали на тому, що викладання має базуватися на реаліях місцевого середовища, історії рідного краю, традиціях народу (Русова, 1923; Огнев'юк, 2016).

У педагогічній періодичній літературі («Педагогический вестник», «Учительская газета», «Журнал Министерства народного просвещения» тощо) друкувались звіти та нотатки вчителів, що стосувались проведення екскурсій у природі, збору фольклору, спостережень за побутом (Учительська газета, 1870–1917). У земських виданнях, зокрема «Земские обзоры Полтавской губернии», зустрічаються фіксації участі шкіл у створенні гербаріїв, збиранні предметів побуту та організації гуртків краєзнавчого спрямування (Дем'яненко, 2010). О. Степовий, К. Поліщук (у педагогічній періодиці 1918–1920 рр.) писали про досвід краєзнавчого навчання в національних школах Києва, Полтави та Чернігова (Березівська, 2009). У цей час з'являються перші методичні розробки для вчителів, що включали роботу з легендами, топонімікою, побутом, природою краю. На початку 1920-х рр. шкільне краєзнавство підтримувалося офіційно в межах політики українізації та «коренізації». Після 1930-х рр. воно частково зникає з освітнього дискурсу, але виживає в межах гурткової роботи, туристичних походів і піонерської діяльності.

Краєзнавча діяльність у земських школах проявлялася в різних формах позакласної роботи. Зокрема, організовані освітні активності учнів поза межами уроків сприяли розвитку особистості, поглибленню знань, формуванню інтересів, соціальних навичок і творчих здібностей (екскурсії, гуртки, проекти, виставки, етнографічні спостереження, ведення хронік, збирання фольклору); створення ж шкільних музеїв свідчило про її системний і цілісний характер навіть за умов відсутності офіційного визнання з боку централізованої імперської освітньої політики. У такий спосіб з'явилося шкільне музейництво –

напрямок шкільної позакласної діяльності, що передбачав створення, поповнення і використання учнівських музеїв (природничих, історичних, етнографічних) як засобу пізнання, виховання і формування науково-дослідницьких навичок учнів (Яцик & Степанюк, 2022).

Учитель земської школи був не лише освітнім наставником, а й дослідником, просвітителем, культурним медіатором. Такий учитель-краєзнавець не лише здійснював освітню діяльність, а й займався дослідженням та популяризацією історії, культури, природи рідного краю, залучаючи учнів до краєзнавчої практики. Саме вчителі ініціювали краєзнавчу роботу, яка часто передбачала співпрацю із земствами, місцевими громадами й науковими товариствами (Корф, 1866).

На основі вивчених джерел (земських звітів, періодики) з'ясовано, що краєзнавство сприяло розвитку мислення, спостережливості, історичної свідомості, патріотизму, формувало здатність учнів бачити себе частиною не лише імперії, а й власної локальної спільноти – що в умовах політики русифікації набувало латентно-національного значення. Аналіз історіографії засвідчив багатоплановість підходів до вивчення краєзнавчої діяльності в освіті: від фрагментарних згадок у дореволюційній пресі до сучасних спроб концептуалізувати педагогіку краєзнавства як напрям науки. У сучасному українському науковому дискурсі формується переосмислення ролі краєзнавства у вихованні національної та регіональної ідентичності.

Повернення до досвіду земської школи є не лише актом історичної рефлексії, а й реальним джерелом педагогічних рішень у межах сучасної реформи освіти. Зокрема, НУШ передбачає інтеграцію міжпредметних зв'язків, проєктної роботи, вивчення культурного ландшафту – усе це має глибокі паралелі з діяльністю вчителів-краєзнавців кінця XIX ст. У такий спосіб земська школа постає як джерело педагогічного досвіду, що зберігає актуальність у XXI ст., зокрема в процесах патріотичного виховання, деколонізації історичної пам'яті, підтримки місцевих ініціатив в освіті.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Практичне значення історико-педагогічного аналізу земської школи як осередку краєзнавчої роботи полягає в тому, що вивчення досвіду земських учителів надає змогу вдосконалити сучасну освітню практику через інтеграцію локального контенту в навчання. Формування краєзнавчого компонента в школі сприяє розвитку громадянської активності, національної ідентичності, критичного мислення та емоційної залученості учнів до історії рідного краю.

Матеріали дослідження можуть бути використані для створення програм факультативних курсів, модулів інтегрованого навчання, розроблення проєктів у сфері шкільного музейництва, організації екскурсійної та дослідницької діяльності. Досвід земських шкіл є цінним ресурсом для розроблення новітніх методичних підходів у межах реалізації Концепції «Нова українська школа», а також для підготовки майбутніх учителів, вихователів, керівників гурткової роботи та музейних педагогів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Березівська, Л. Д. (2009). *Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у XX століття* (дис. ... доктора пед. наук). Ін-т

педагогіки АПН України. Київ, Україна.

Дем'яненко, Н. М. (2010). Освітня політика Російської імперії в Україні: проблеми, суперечності, наслідки. *Педагогіка і психологія*, (3), 45–51.

Державний стандарт базової середньої освіти. № 898. (2020). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-п>

Драчук, Ю. З., Снітко, Є. О., Завгородній, Є. Є. & Сав'юк, Л. О. (2016). До проблем забезпечення якості освіти у вищому навчальному закладі. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*, (3(1)), 135–143.

Звіти Полтавського губернського земства про стан народної освіти. Полтава (1886–1912). Архівні матеріали з фондів ЦДІАК України (Ф. 707, оп. 2).

Корф, М. А. (1866). *Книга для чтения в сельских школах Южной России*. Харьков: Типография Министерства народного просвещения.

Ладиченко, Т. В. (2003). Аналізуючи різні погляди, виробляти власне історичне мислення. *Історія в школах України*, (3), 27–29.

Огнев'юк, В. О. (2016). *Освіта як чинник національної безпеки України*. Київ. ун-т ім. Б. Грінченка.

Про освіту. (Закон України). № 2145-VIII. (2017). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

Русова, С. Ф. (1923). *ЦДАВО України (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України)*. (Ф. 3889, оп. 1. Спр. 9. 85 арк.).

Сухомлинська, О. В. (1999). Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної думки в Україні. *Шлях освіти*, (1), 41–45.

Трухан, Г. П. (2011). *Історія освіти в Україні: джерелознавчий аспект*. Полтава: ПНПУ.

Учительська газета (1870–1917). Харків – Київ. Педагогічна періодика. Вилучено з <https://surl.li/rpvpxs>

Яцик, Т. О. & Степанюк, В. В. (2022). *Словник коротких термінів з педагогіки*. Луцьк: ФОП Мажула Ю. М.

REFERENCES

Berezivska, L. D. (2009). *Orhanizatsiino-pedahohichni zasady reformuvannia shkilnoi osvity v Ukraini u KhKh stolittia* [Organizational and pedagogical principles of school education reform in Ukraine in the 20th century]. *Doctor's thesis*. In-t pedahohiky APN Ukrainy: Kyiv [in Ukrainian].

Demianenko, N. M. (2010). *Osvitnia polityka Rosiiskoi imperii v Ukraini: problemy, superechnosti, naslidky* [Educational policy of the Russian Empire in Ukraine: problems, contradictions, consequences]. *Pedahohika i psykhohihiia – Pedagogy and Psychology*, 3, 45–51 [in Ukrainian].

Derzhavnyi standart bazovoi serednoi osvity [State standard of basic secondary education]. № 898. (2020). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-п> [in Ukrainian].

Drachuk, Yu. Z., Snitko, Ye. O., Zavhorodnii, Ye. Ye. & Saviuk, L. O. (2016). *Do problem zabezpechennia yakosti osvity u vyshchomu navchalnomu zakladi* [On the problems of ensuring the quality of education in a higher educational institution]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedahohichni nauky – Bulletin of the Taras Shevchenko National University of*

Luhansk. Pedagogical Sciences, 3(1), 135–143 [in Ukrainian].

Zvity Poltavskoho hubernskoho zemstva pro stan narodnoi osvity. Poltava, 1886–1912 [Reports of the Poltava Provincial Zemstvo on the state of public education. Poltava, 1886–1912]. Arkhivni materialy z fondiv TsDIAK Ukrainy (F. 707, op. 2) [in Ukrainian].

Korf, M. A. (1866). *Kniga dlya chteniya v selskikh shkolakh Iuzhnoy Rossii* [A book for reading in rural schools in Southern Russia]. Kharkov: Tipografiya Ministerstva narodnogo prosveshcheniya [in Russian].

Ladychenko, T. V. (2003). Analizuiuchy rizni pohliady, vyrobliaty vlasne istorychne myslennia [Analyzing different points of view, develop your own historical thinking]. *Istoriia v shkolakh Ukrainy – History in Ukrainian schools*, 3, 27–29 [in Ukrainian].

Ohneviuk, V. O. (2016). *Osvita yak chynnyk natsionalnoi bezpeky Ukrainy* [Education as a factor of national security of Ukraine]. Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka [in Ukrainian].

Pro osvitu. (Zakon Ukrainy) [On Education. (Law of Ukraine)]. № 2145-VIII. (2017). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> [in Ukrainian].

Rusova, S. F. (1923). TsDAVO Ukrainy (Tsentr. derzh. arkhiv vyshch. orhaniv vlady ta upr. Ukrainy) [CSAHA of Ukraine (Central State Archives of Higher Authorities and Administration of Ukraine)]. (F. 3889, op. 1. Spr. 9. 85 ark.) [in Ukrainian].

Sukhomlynska, O. V. (1999). Kontseptualni zasady rozvytku istoryko pedahohichnoi dumky v Ukraini [Conceptual foundations of the development of historical and pedagogical thought in Ukraine]. *Shliakh osvity – Way of Education*, 1, 41–45 [in Ukrainian].

Trukhan, H. P. (2011). *Istoriia osvity v Ukraini: dzhereloznavchyi aspekt* [History of education in Ukraine: source study aspect]. Poltava: PNPU [in Ukrainian].

Uchytelska hazeta [Teachers' newspaper] (1870–1917). Kharkiv – Kyiv. Pedahohichna periodyka. Retrieved from <https://surl.li/rpvpxs> [in Ukrainian].

Yatsyk, T. O. & Stepaniuk, V. V. (2022). *Slovnyk korotkykh terminiv z pedahohiky* [Dictionary of short terms in pedagogy]. Luts'k: FOP Mazhula Yu. M. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

У статті здійснено історико-педагогічний аналіз діяльності земських шкіл Лівобережної України другої половини XIX – початку XX століття як осередків краєзнавчої роботи. На основі архівних матеріалів, земських звітів, педагогічної періодики та мемуарних джерел простежено форми й зміст краєзнавчої активності в шкільному середовищі: екскурсії, організація шкільних музеїв, фольклорні та природознавчі гуртки, етнографічні спостереження. Особливу увагу надано педагогічним ініціативам, які сприяли формуванню в учнів інтересу до історії та культури рідного краю, а також методам залучення їх до дослідницької діяльності. Висвітлено роль учителів як ініціаторів краєзнавчої практики та посередників між школою, громадою і культурним середовищем. Обґрунтовано, що краєзнавство в земській школі було не лише освітнім компонентом, а й засобом формування локальної

ідентичності, патріотизму та історичної свідомості. Розглянуто соціокультурний контекст розвитку краєзнавчих практик, зокрема вплив освітньо-просвітницьких традицій народної школи на шкільне середовище. Зроблено акцент на актуальності вивчення досвіду земських шкіл у контексті сучасної української освіти, яка прагне до інтеграції регіонального змісту в освітній процес відповідно до Концепції «Нова українська школа» з метою розвитку активного громадянина та збереження культурної спадщини. Визначено, що краєзнавча діяльність на Лівобережній Україні другої половини XIX – початку XX століття свідчить про поступове інституційне оформлення цього напрямку в народній освіті, зокрема через мережу земських шкіл, де формувалися перші моделі позакласної роботи з учнями, що передбачали етнографічні експедиції, збір фольклору, створення шкільних музеїв і гербаріїв як інструментів пізнання рідного краю.

Ключові слова: *епоха земств, земська школа, Лівобережна Україна, народна освіта, позакласна діяльність, учитель-краєзнавець, шкільне краєзнавство, шкільне музейництво.*